

„Hol az a táj szab az életnek teret,
Mit az Isten csak jókedvében teremt”

Válogatás az első tizenhárom MÉTA-túrafüzetből
2003 – 2009

A KÖTETET SZERKESZTETTE:
Molnár Csaba – Molnár Zsolt – Varga Anna

MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete
Vácrátót

2010

A Balkánon jártam

FEKETE GÁBOR, 2005. MÁRCIUS 15.

Még kezdő, de már nem „zöldfülű” botanikusnak számítottam, amikor 1961-ben váratlan lehetőségem nyílt egy bulgáriai tanulmányút megtételére. Nem sok biztatás kellett, hogy igent mondjak. Élénken élt bennem az a tudat, hogy „nekünk van keresnivalónk a Balkánon”. A Balkán-kutatás magyar hagyományai erősek, floristáink, taxonómusaink régtől, alapvetően járultak hozzá a balkáni országok flórájának feltáráshoz. Kitáibél, Janka, Sadler, Borbás, Lengyel, Filarszky, a két Fridvalszky, Péntes, Ujhelyi csak kiragadott nevek a hosszú sorból, a kétszáz éves történetből. Albánia flórájának feltárázásában nagy részt vállalt két hazánkfi: Kümmerle J. Béla és Jávoroka Sándor, illetőleg az MTA 1918. évi expedíciója. A másik világító példa Degen Árpád nevéhez fűződik, aki a világ egyik legrészletesebb flóraművét állította össze a horvátországi Velebitről. A Balkánnak (és keletibb régióknak) a feltárása olyan nagy intenzitással folyt, hogy nem kis részben az ilyen eredményeket közreadó folyóirat szükségére is felmerült. Nem véletlen, hogy ennek (a nemzetközinek tekintett Magyar Botanikai Lapoknak, 1902–1934) létrehozója is magyar volt: Degen Árpád.

No, de engem – noha a florisztikát sem vettem meg – elsősorban mégis a cönológiai érdeklődés hajtott. Ez vezényelt már korábban is, hosszú erdélyi, romániai felvételező utunkon (Jakucs Pál, Gergely János, Fekete Gábor, 1956 is). Együtt kerestük fel az Alduna vidékét, a Vaskapu, Herkulesfürdő gyönyörű hegyeit is, és ekkor kaptunk egy kiadós ízelítőt a balkáni vegetáció szédítő gazdagságából, az orgonás bokorerdők, sziklai feketefenyvesek flórájából. Komoly ráadást jelentett 1960. évi utam, a Vulkán-hegység (Déli-Kárpátok) dió-törökmogyoró sziklaerdőivel és Munténia sík- és dombvidéki tölgyeseivel.

Az összes említett út mozgatója mégis idehaza keresendő. Ekkoriban, az ötvenes évek második felében kezdtük el kutatni – a Növénytár kutatási programjaként – a hazai száraz tölgyeseket. Jakucs Pállal jártuk a középhegységek tájait, és fogtunk neki a tájképileg is igen vonzó, fajgazdag karsztbokorerdők felvételezésének. Zólyomi Bálintot, mesterünket, inkább az Alföld lőszterületeinek egykor kiterjedt klímazonális tölgyese érdekelt, ezért az itt-ott még megbújó kis állománytöredékek nyomába indult. Később érdeklődésemet másfajta tölgyesek is foglalkoztatták. Csakhamar világossá vált, hogy a hazai tölgyesek értelmezése kitekintés, egy nagyobb régió (Észak-Balkán, Délkelet-Közép-Európa, másrészt meg Kelet-Európa) rokon erdőinek felkutatása, leírása nélkül aligha lehetséges, illetőleg a provincializmus veszélyével jár.

Az 1961-es út céljának tűztem ki, hogy egy lehető jó képet alkossak e keletbalkáni ország dombvidékeinek klímazonális, szubkontinentális tölgyeseiről.

A történet több, mint negyven éves, az út sok részletére mégis jól emlékszem. Arra nagyon, hogy a bolgár botanikus kollégák – elkeseredésemre – nem fogadtak túl szívesen, és utam tervezésében még kevesebb segítőkészséggel. Az elutasítás végül is a javamat szolgálta. Egy merész gondolat azt sugallta, hogy az erdészek segítségét kérjem. Bejelentkeztem ezért a szófiai Erdészeti Főigazgatóságra, ahol előadtam: a tölgyeseiket kívánom felkeresni, és társulástani módszerekkel vizsgálni. Nem nevettek ki, nem dobtak ki. Sőt, egy egyedülálló kínálatot kaptam. A hivatal egyik magas rangú tisztviselője pár héttel korábban vonult nyugállományba. Bizonyára a szürke hivatali munka utáni szabadba-vágyakozásának köszönhettem ajánlkozását, azt, hogy hajlandó volt kísérőműl szegődni egy hosszabb útra. El is kezdte a program szervezését. Minden telefonbeszélgetése aranyat ért. Az ország erdőgazdaságainak vezetői kísérőmet még főnöküknek tudták, ezért az első érkezéstől az utolsóig gépkocsival vártak az állomásokon, adtak kézről-kézre bennünket. Az egyszerű erdőkerülők pedig erdészeti taghatárain tisztelgve fogadtak. Amúgy a munka rendje csaknem mindenütt azonos volt: megérkezés, egy deci sligovica lehajtása, az üzemtervi térképeken a szép idős állományok kiválasztása, a terep felkeresése. Kísérőim a célállományhoz megérkezve ledőltek egy fa alá, ahol csakhamar elfogta őket az álom. Magam pedig órákig dolgozhattam, ami cönológiai felvételezést jelentett, hagyományos módszerekkel. Az este rendszerint nagy vacsorákkal zárult. Mindez az erdész barátság jegyében (nem

nagyon hangoztattam, hogy végzettségre botanikus vagyok). És ezenkívül a bolgár-magyar barátság jegyében! Ez ugyanis akkor – a tömegturizmus nagy fellendülését megelőzően – nem csak szólam volt. Ha egy-egy falusi kocsmába betévedtünk, az ott iddógáló vendégek rögtön a két nép barátságának ünneplésébe kezdtek. A szilvapálinka elutasítása – bármennyire is csak egy pohár friss vízre áhítoztam a tikkasztó melegekben – itt is nagy sértés-számba ment volna. Csoda, hogy nem lettem alkoholistá, még nagyobb, hogy az elfogyasztott decik után még maradt erőm dolgozni. A barátság harmadik oka az volt, hogy különösen az ország északi részén, sokan jól ismerték Magyarországot. Némelyek, mint katonák töltöttek ott hónapokat, többnyire azonban kertészkedtek. Olyan faluban is megfordultam, ahol szinte minden család dolgozott valamikor hazánkban. Többnyire jó emlékekkel gondoltak vissza.

Elsősorban az ország északi részét jártuk be, a Balkán-hegység vonulattól északnak húzódó hegyvidéki, dombvidéki tájakat, Ludogorje és részben Dobrudzsa vidékét, aztán a tengerpart közeli vidékeket, a Sztrandsza előhegyeit, magát a Sztrandsza hegységet, majd a Sredna Gora-t. De felvételeztem az ország észak-nyugati csücskében is, Vidin közelében.

A tölgyesek amúgy rögtön az elején közép-európai szem számára meglehetősen szokatlan, sőt meghökkentő formában mutatkoztak be. A festői Iszker-völgy – ezen kígyózik Szófia felé a vasútvonal – két oldalán meredő hegyoldalait tölgyek ritkás állományai fedik – ha ezt a szót alkalmazhatjuk az ottani fákra, amelyeknek alig van horizontális kiterjedése. A törzseket ugyanis erősen nyírják. Lombnyírás, alomszerzés céljából végzik ezt a kíméletlen műveletet. Az eltávolított oldalágak híján a megcsonkított fák képe leginkább egy kémcsőmosó kefére emlékeztet. A gypszint emiatt sok fényhez jutva elfüvesedik, hiszen a cserjeszint is általában fejletlen. Az ilyen állományokat többnyire legeltetik is. Tűlzás lenne állítani persze, hogy ez a tölgyerdők általános képe, mivel keleten többnyire szép erdőkkel volt dolgom.

Gazdag felvételi anyaggal tértem haza. Szégyenszemre ennek feldolgozásával máig adós vagyok. Pedig közben összegyűjtöttem az eléggé szétszórt, nehezen hozzáférhető balkáni tölgyes-irodalmat is. Lapozgatom az öreg füzeteket, olvasom a feljegyzéseket, felidézem a régmúlt helyzeteket, segítőt. Felmerül a kérdés: mire valók azok a tapasztalatok, amelyeket az akkoriban bevett tanulmányutakon szerezhettünk? Néhány gondolat erejéig megkísérlem a válaszadást.

Az ország leginkább kontinentális, csapadékszegény régiójának erdeiről Stojanov és mtsai, 1955 adott először képet. Ez a dolgozat Zólyomi klasszikus leírásának (Zólyomi 1957) is egyik pilléréül szolgált. Itt, Ludogorje, Dobrudzsa területén magam is rábukkantam az erdőssztyepp erdőkre. A román Dobrudzsa, ill. Dél-Munténia erdeivel egykor összekötöttesben állt, azokhoz igen hasonló száraz tölgyesek kiterjedt löszplakórokon nőnek. A Kárpát-medence klímazonális lösztölgyeseivel közös jelenség, hogy a molyhos tölgy itt is állományalkotó. A kocsánytalan tölgy viszont már szálánként sem lép fel. Belép viszont helyette a kisázsiai *Quercus pedunculiflora*. Ezekben az akkor nagy kiterjedésű állományokban az erdő záródása gyenge, a lombsátor erősen hézagos, a fák növekedése rossz, girbe-gurbák, csököttek, jelezve, hogy a talaj termőképessége csökkent, korlátozott. A fénybőségben azt várhatnánk, hogy a cserjeszint fejlett legyen. Ludogorje erdőssztyepp tölgyeseinek cserjeszintje viszont ugyancsak szegényes. Maga a tatárjuhar jelen van ugyan, de jószerivel csak a gypszintben, a cserjeszintet csak néha éri el. A faji kompozíció amúgy a magyarországi erdőssztyepp löszerdőkéhez nagyon hasonló. Az eltérések elsősorban a már említett fiziognómiában, továbbá az aljnövényzet mintázatában jelentkeznek. Erre azt mondhatnánk, hogy finom szemcsés, ami alatta azt értem, hogy a fénygazdag gypszintben az egyes populációk nem nagyobb foltokban, hanem kevés egyeddel vannak jelen – száraz tölgyes elemek és sztyeppfajok egyaránt jól diszpergáltak egymással „elkeverve”.

Kétségtelen, hogy a fent leírt bulgáriai állományok az alsó erdőhatár, az „erdei lét” peremén léteznek. Ilyen extrém architektúrájú erdők – puha alapközeten – a Kárpát-medencében ma nem ismeretesek. Elképzelhető viszont, hogy az ország délkeleti felében, túl számos hegyvidéki fa- és cserjefaj lokális határán, a sztyeppbe beágyazva egykor kifejlődhettek hasonló állományok.

Tovább menve, az északkelet-balkáni (és hozzá még a havasalföldi) lösz erdőssztyepp-erdő állományok bejárása, felvételezése megerősítette azt a meglátást, hogy ennek a vegetációtípusnak a *saját* florisztikai variabilitása a földrajzi térben nem számottevő. Pontosabban: a variabilitás elsősorban az egyes tájak flórájának beszűremkedő nem-specialista fajaira vezethető vissza. Az egyöntetűség véleményem szerint a délkelet-európai erdőssztyepp erdők vegetációtörténeti értelemben vett fiatal korára enged következtetni.

Az idő nagyobb részét amúgy a zárt, klímazonális tölgyesekben, elsősorban a csertölgy és a magyartölgy (a nemzetközi irodalomban újabban: balkán tölgy) erdeiben töltöttem el, munkával. Nem voltak számomra ismeretlenek, mert előző évben nem csak a Havasalföldön, de a Bánátban is dolgoztam bennük. Ez az erdőféleség ugyanis már régóta izgatott, elsősorban megint csak a hazai vegetáció jobb megértése okán. A mély talajú (elsősorban barna erdőtalajú) zonális tölgyeseket nálunk egy ideig a szarmata síkról leírt *Potentilla alba*-s tölgyesekkel azonosítottuk (elsősorban Zólyomi Bálint nyomán), mígnem Soó Rezső rá nem mutatott (helyesen) arra, hogy a pannóniai tér (a dombvidékek, alacsony hegyek és a Dunántúl) tölgyesei sok és lényeges bélyegben eltérnek amazoktól. Hangoztatta a Balkán tölgyeseivel való rokonságukat is. Ki kell azonban mondanunk, hogy kocsánytalan tölgy -csertölgy erdőink átmenetiségükben is nagymértékben önállóak. Sajátos például az európai és a déli elemek „jól beállított” aránya, amelynek legjobb kifejezője a két uralkodó fajfaj, hiszen tudjuk, hogy a kocsánytalan tölgy közép-európai, a cser pedig kelet-szubmediterrán elterjedésű. Jelentőségüket az is aláhúzza, hogy a kocsánytalan tölgy-csertölgy erdők az egykori vegetációban az ország területének közel 20%-át fedték. Nagy területeken a természetes növényzet mátrixát jelentették-jelentik, amiről könnyen meggyőződhetünk, ha csak az ország áttekintő vegetáció-térképére pillantunk. Fontosságuk ellenére –egy-két tájmonográfiától eltekintve – nincsenek kellően jól dokumentálva, nincs eléggé világos képünk a kompozíciós változatosságukról. Azt azért tudjuk, hogy a variabilitás nálunk nagyjából három dimenzióban generalódik. 1. Változó nedvességtartalmú talajokon a szarmata tölgyesekhez közelítő változatok (*Quercus robur*-ral) jellemzők. 2. A nagyobb magasságokban a szubmediterrán elemek elszegényedése megy végbe, beleértve a *Quercus cerris* elmaradását is. Végül (3.) egy hasonló szegényedés figyelhető meg északkelet felé haladva, de most már nem csak direkt ható tényezők (pl. hőmennyiség csökkenése) miatt, hanem árageográfiai okokból.

De térjünk vissza Bulgáriára! A magyar tölgy az egész országban gyakori, de északi részén különösen elterjedt, erdőalkotó fajfaj. Ismerjük társulási viszonyait, be is jelölhetjük helyét a vegetációban. Az északkeleti Balkánon, de már a Déli-Kárpátoktól lefelé, a tölgyesek öve széles. Széles és „jól rétegzett”, ahol mindegyik tölgyfaj jól meghatározott zónát talált magának, pedig a Kárpát-medencehez képest a *Quercus farnetto* mellett a már említett *Quercus pedunculiflora* is bekelekedett az erdei vegetációba. Olténiában, a Dunára merőleges transzszekt mentén előbb a folyamat kísérő klimatikus sztyeppeket (homoki vagy löszsztyeppek) keresztezzük, ezt követi az erdőssztyepp zóna *Quercus pedunculiflora*, majd *Quercus pubescens* sávja. Kissé magasabban kevés *Quercus cerris* elegyedik az erdőssztyepp erdőkhöz. Majd a cserhez társul a *Quercus farnetto*, de ez már zárt erdő. Még magasabban a *Quercus polycarpa* (*Qu. petraea*) következik. Keletebbre a magyartölgy már az erdőssztyepp zóna és a zárt tölgyesek összekötésében játszik szerepet. Megjegyzem, hogy hazánkban az egyetlen őshonosnak tekinthető magyar tölgy állomány Kácsfürdőnél, a Bükk-hegységben ugyancsak ilyen határra, a tatárjuharos tölgyes és a cseres-tölgyes határára esik.

A tölgyeseknek a kárpát-medenceinél jobb elkülönülése a Duna alsó szakasza régiójában a jövőben is ígéretes kutatási téma. Itt mintegy felnagyítva vizsgálható az erdőssztyepp és tölgyes öv szegregációja, összehasonlítva a Kárpát-medence belsejével. Megfordítva: a Kárpát-medence belsejében a tölgyek összetorlódtak, övezetességük nehezebben kivehető. Ebben a geomorfológia is közrejátszik, de az is, hogy nálunk a kocsánytalan tölgy vitalitása nagyobb, helyfoglalása dombvidékeinken erőteljesebb.

Összefoglalásként elmondható, hogy – a Kárpát-medence belsejével összemérhető – Észak-Bulgáriában (de mondhatjuk: Észak-Balkánon) a zonális, mély talajú tölgyesek diverzifikációjában a szubsztrátum már nem lényeges mozgató tényező. Szarmata-észak-középeurópai kocsányostölgy erdőkről nincs tudomásom. Továbbá nem a tájak földrajzi-horizontális elhelyezkedése a meghatározó (ill. nem faj-elterjedési tényezők). Marad viszont a harmadik faktor, a vertikálitás, amely a széles tölgyes övben a kompozíciós variabilitás fő mozgatója.

A Balkán belsejében (Macedóniában, Thráciában) és Dél-Görögországban is ismertek magyar tölgy-csertölgy erdők. Ezekről csupán irodalmi ismereteim vannak. Az európai-középeurópai flórahatás ezekben is megnyilvánul, de a bennszülött, balkáni, szubbalkáni, valamint szubmediterrán fajok is ugyanekkor vagy nagyobb szerepet játszanak. Ősiségük – társulás-evolúciós értelemben – kétségtelen, és nem lennének meglepve, ha valaki az északbalkáni erdőket belőlük levezetné!